

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појковић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремејшић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ђујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ
Београд

ВЋТРЊНИЦА – ДЕМОНСКО БИЋЕ СЛОВЕНСКИХ
ВЕРОВАЊА У „СКАЗАНИЈУ О ПИСМЕНЕХ“
КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА
(КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧКОГ)

Реч вЋтрњница, која је предмет овога рада, значајна је како за изучавање средњовековне српске митологије, тако и за истраживања која се тичу законодавног рада и познавања византијских правних списа у српској Деспотовини у 15. веку.

Кључне речи: Константин Филозоф (Константин Костенечки), вЋтрњница, Сказаније о писменех, Синџаџма Матије Властара.

Пре више година написала сам краћи рад под насловом *Трагови народних веровања у Сказанију о писменех Констинџина Филозофа*¹, у коме сам, у најопштијим цртама, скренула пажњу на занимљиве податке које Константин даје о народним веровањима у Срба у време кад он борави у Деспотовини, а то је прва половина 15. века.

Константиново дело вишеструко је значајан извор за изучавање, пре свега наше политичке историје тога доба,² али и многих

¹ Г. Јовановић, *Трагови народних веровања у „Сказанију о писменех“ Констинџина Филозофа*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Дани српскога духовног преображења V, Деспотовац 1998, стр. 205–209.

² Г. Јовановић, „Сказаније о писменех“ („Повести о словима“) Констинџина Филозофа (Констинџина Костенечког) – важан извор за изучавање српске

других видова народног, црквеног и државног живота. Пажљиви посматрач своје нове, српске, средине, у којој је провео највећи део свога живота, Константин је записао многе драгоцене податке, које разматрају и просуђују не само српски него и други словенски научници, о чему сведочи обимна научна литература.

Ово своје дело Константин је написао по налогу самога деспота Стефана, и то после 1423. године, о чему постоје посредни историјски докази.³ Константиновим подацима који се односе на народна веровања – налазе се у гл. 26 и 29, али се понешто, макар у назнакама, може наћи и у другим – темељније би требало да се позабаве етнологи, етнографи, стручњаци за словенску митологију, теолози и многи други. За ову прилику изабрала сам да понешто кажем о речи *ѿгрьнница*, која се јавља у 26. глави (Јагић, 447) – само једанпут, на том месту.

У каквом контексту се јавља? У тој глави Константин разобличава празноверице и паганске обичаје и обреде које је приметио у самом Београду, престоном граду у коме столује не само деспот Стефан него и српски патријарх; истина, он наглашава да се све то дешава кад у граду нису ни један ни други (Јагић, 446–447), али то не мења суштину и важност забележених података. Може се само претпоставити како је све то изгледало међу сеоским становништвом, у пределима удаљеним од градских средишта.

историје 15. века (рад прочитан на научном скупу „Пад српске деспотовине 1459. године“ – у штампани).

³ Још 1869. године појавила се расправа Ђуре Даничића о овоме делу (в. *Knjiga Konstantina Filozofa o pravopisu*, Starine JAZU, knj. 1, Zagreb 1869), а онда и важна расправа В. Јагића (В. Јагич, *Книга Константина Филозофа и граматика о писъменехъ, Разсуждения южнославянској и русској старини о црковно-славянскомъ языкѣ*, Т. I, Санктпетербургъ 1885–1895); најопсежнија и најдетаљнија расправа о *Сказанију* дело је двојице бугарских научника К. Куева и Г. Петкова (*Събрани съчинения на Константин Костенечки*, Изследване и текст, БАН, Софија 1985 са библиографијом); в.: *Търновска книжовна школа 1371–1971*, Международен симпозиум, Велико Търново, 11–14 октомври 1971, БАН, Софија 1974; *Ученици и последователи на Ефтимий Търновски*, Втори международен симпозиум, Велико Търново, 20–23 мај 1976, БАН, Софија 1980; в. такође и: Константин Филозоф, *Повесїи о словима; Житїије дестїоїа Сїтефана Лазаревїћа*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига једанаеста, Приредила проф. др Гордана Јовановић, Просвета, СКЗ, Београд 1989.

Наводим део текста неопходног да се схвати о чему је реч: „... въ наве|ч| (ε)рїю бл(аговѣ)щенїа, въ мнѣшѣ|д|(ъ)шеє лѣто, видѣ|х| мнѡзѣ|х| из гра|д|(а) съ стано|м| бѣжеши|х|, и въпроси|х| о винѣ, и нѣкто рече|ч|(ε) ми, тако гл(аголе)|т| бѣтръница, тако ношїю сею съгорѣти имать гра|д| или зтре. и мнѣ хотешиѣ вънѣ гра|д|(а) бдѣти тоу ношѣ, рѣ|х| аще съгрѣшенїа ра|д|и в(о)гь хоцетъ погѣбити гра|д|, и азъ въ градѣ живѣ и коупно с ними съгрѣши|х| г(осподе)ви, коупно и мѡчѣнь воу|д|оу, и не изыдо|х|. и се не въ|с|(т)....“ (Јагић, 447).⁴

Да ли ту реч бележе савремени речници српског језика? У том значењу бележи само РЈАЗУ и наводи један једини пример, и то из Константиновог *Сказанија*, према Даничићевом издању, објашњавајући шта та реч значи: „5. vjetrnica, f. isto što vještica, upravo ona, која vjetrom leti i po vjetru osjeća buduće događaje“ (РЈАЗУ XXI, 131). Наравно, пре овога значења наводе се и друга, обичнија и боље потврђена у грађи као нпр. да је исто што и *вейрењача*, да је то *засѣава* која својим лепршањем показује правац ветра; тако се зове и дубока јама у некој планини у којој се налазе ветрови итд. (РЈАЗУ XXI, 131). РСАНУ не бележи ову реч, али има изведенице од основе *вейр-* (*вјейр-*), чије значење упућује на неко демонско мушко биће које гања ветрове: *вейрењак* (РСАНУ II, 554), *вейровњак*, *вейрођоња* (РСАНУ II, 558), а под одредницом *ведођоња* читамо: „...1. празн. покр. човек видовит, чији дух за време непогоде напушта тело и бори се са другим таквим духовима да би заштитио свој крај, или чини разна зла људима и по смрти се вампири; са једном потврдом из Црне Горе јавља се и женски демон *вейрођоница*“ (РСАНУ II, 558). Постоје и значења типа: 'пустолован, несређен, лакомислен, непромишљен'; фразеологизам *имайи дивљи (луди) вейар у глави*, значи 'бити срдит, махнит, по-

⁴ Између две усправне заграде налазе се слова спуштена у ред; у округлим заградама су реконструисана слова или делови речи. Испуштени вокали на крају речи се не реконструишу, јер то питање у *Сказанију* није системски решено. Мој превод овог одломка на савремени српски језик гласи: „...на навечерје Благовести, прошле године, видех многе (људе) како беже из града (Београда) са шаторима; упитах их за разлог и неко ми каза како је *вейреница* рекла да ће град изгорети (или) те ноћи или ујутру; хтедох (и) ја да ту ноћ проведем изван града, (али) рекох себи: ако Бог, због грехова наших, хоће да уништи град, а ја у том граду живим, значи да сам заједно с њим грешан према Господу па (нека) заједно са њим и муке претрпим, те не изађох. И то се не догоди...“

махнитати' (РСАНУ II, 551) итд. Сва она упућују на сложено и занимљиво поимање ветра не само у српском него и код других словенских народа, о чему ће касније бити речи.

Очигледно је да у савременом, или, боље рећи, у новијем српском језику реч *вейреница* у значењу 'вештица, зли демон' није потврђена. А да ли је тако било и у старини? Није и то потврђује *Синџагма* Матије Властара⁵. На страни 276 читамо: *значеніе. о глаголющихъ вѣтреницахъ*

*сего ради и истопяющтєк жени по вѣсовскомь искушенію и прѣлѣстн, и проризающтихъ васнь (треба ва снь – Г. Ј.) боудуштаа, или доужє творештихъ се вѣсновати се и такова блєдоуштихъ отганати в'сачьскынцѣ образомь и затварати оуста ихъ подобаєтъ.*⁶

Синтагма коју је у 14. веку редиговао Матија Властар, атоски јеромонах, представља зборник црквених и грађанских закона и читава материја подељена је на 24 дела, одн. на онолико колико је слова грчке азбуке; дата је, наиме, у „регистарском или речничком облику“ (Син IV–V), па се и зове Азбучна синтагма. Кад је реч о преводилачкој традицији овог зборника у средњовековној Србији, претпоставља се да је био преведен паралелно са изградом Душановог законика и С. Новаковић сматра да је то било 1347. или 1348. године (Син XXXIII). За нас је од великог значаја претпоставка коју износи С. Новаковић, а на основу једног места у *Житију* деспота Стефана од Константина Философа, говорећи да је у време деспота Стефана „по свој прилици међу 1402–1413. а може бити и после 1413., предузета нека радња ради ревизије и утврђења закона“ (Син XXXIV). Као потврда наводе се Константи-

⁵ *Матије Властара синџагмай*, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова издао Стојан Новаковић, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књига IV, Београд 1907.

⁶ Дајем свој превод овог одломка, онако како сам га схватила: „Значење. О онима које се зову *вейренице*. Због тога се и појављују жене, по ђаволском искушењу и саблазни, које у сну проричу будућност, а мужеви (тих) које су умоболне и нешто несувисло говоре треба на сваки начин да (их) прогнају и треба да им уста запуше (одн. да им онемогуће да говоре).“ После овог одломка на српкословенском језику С. Новаковић даје нап. 4, у којој каже да грчки текст упућује још на другу главу а-састава, правило 34 Лаодакијског сабора. За реч *вѣтреница* код Новаковића стоји грчки еквивалент $\epsilon' \nu\theta\omicron\upsilon\sigma\iota\alpha$ (Син 562).

нове речи из 47. гл.: „и вѣсако нечѣстїе попрано бѣ|с|(т) и оустраши се...“⁷. У преводу би ове речи гласиле: „Свако бешчашће би уништено и прстрашише се (сви)...“⁸ Сасвим је могуће да се ове речи односе на неку конкретну законодавну делатност Деспотову; међутим, контекст у коме се ова реченица јавља може се и другачије протумачити. После битке код Грачанице и деспот Стефан и његов брат Вук долазе у Ново Брдо. Међу њима избија спор и Вук бежи султану Сулејману, а деспот Стефан почиње да заводи ред у земљи: „... изашавши (тако) и обишавши (земљу), грмео је и сијао као муња, збуњујући непокорне (умешане) у многе метеже. *Свако бешчашће би унишћено и престрашише се (сви)*; руке беху одсечене онима који су чинили неправду и зло ширили. А правда процвета и плод свој донесе. Није гонио брзи спорога, нити богати сиромаша; није јачи отимао земљу (својих) ближњих, нити су моћници вадили мач; није се крв праведника проливала...“⁹ Из Константинових речи, чини ми се, могао би се извести закључак да је Деспот пре својим великим ауторитетом, одлучношћу и храброшћу заводио ред у својој земљи, а не неким писаним документом са законском снагом, мада ни такво тумачење, наравно, није искључено.

Властарева *Синѣаѣма* била је веома распрострањена и код Грка и код православних Словена, према речима С. Новаковића (Син V), па је сасвим могуће да је и Деспотов животописац, Константин Философ, имао прилику да се упозна са њеним садржајем и да реч *вѣтрњица* преузме из ње. То би била једна претпоставка, а друга, која ми се чини вероватнијом – женски демон овога имена у Константиново време постојао је (још увек) у живом веровању српског народа и из народа, из народног језика, ушао је, као семантички еквивалент грчкој речи εὐθουσία у српкословенски превод *Синѣаѣме*; другим речима, Константин је имао бар три начина да сазна за име овог демонског бића и за његово зна-

⁷ К. Куев; Г. Петков, *Събрани съчинения...*, в. нап. 3, стр. 392.

⁸ Константин Философ, *Живой Стефана Лазаревића, десѣѣѣа срѣскоѣа*, Превод и напомене Гордана Јовановић, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, Београд 2009, стр. 54.

⁹ Нав. дело, стр. 54.

чење: један је био његов матерњи, бугарски, други живи народни – српски језик и трећи писани извор(и).

Ова реч је потенцијално могла постојати, и по свој прилици је и постојала, у бугарском језику. Новији бугарски речници је, истина, не наводе у овом лику, али постоје многе изведенице од основе *ветр-* које значе 'ветропираст, неозбиљан, непромишљен човек' (Геров II, 199; РБЕ II, 121; Илчев, 57), што за собом повлачи значење да је то човек који се не понаша на уобичајен, општеприхваћен начин; постоји и *вѣтровита жена* у овом истом значењу (Геров, II, 199).

И у руском језику постоје атрибушке синтагме типа: *вѣтреный человек* у значењу 'ветропираст, неозбиљан итд. човек', као и *вѣтреная женщина (вѣтралетка, непосѣда)* (Даљ, 335).

Сва значења говоре да су то особе којих се треба клонити, које су опасне и наговештавају и доносе зло, невољу и несрећу.

Јаким и снажним ветровима приписује се „чаробна моћ и веровало се да су у њима зли духови и персонификована невидљива бића (виле, змајеви, але, здухаћи, стухе, вештице и др.“ (Кулишић, 72); олујне ветрове прате демони – нпр. *вила* код Јужних Словена; у Карпатској области бележе се: поветруља, *виѣреница*¹⁰, ветреник итд. (Митологија, 76); јак ветар предсказује нечију смрт а са ветровима лете и душе великих грешника (Митологија, 76); бесни, помахнитали ветрови, према веровању Јужних Словена, изазивају беснило код људи и животиња, а таква веровања забележена су по читавом словенском свету – да ветар изазива многе болести (Мошињски, 182) као што су: реуматизам, црвени ветар, вртоглавица, губитак памћења итд. На ово значење, значење болести (понекад са ознаком *засѣ*.) наилазимо нпр. у руском *вѣтротѣлныѣ* 'помор, болест' (Авањесов, 307), *поветрие* 'епидемија', у украјинском *ви-терник* 'осип по телу', у словеначком *vetrnica* 'бол у зглобовима, врста реуме' (Древности, 360).

¹⁰ У изворима се бележи и у лику *вѣтрѣница* (Древности, 359) и описује се као лепа, млада жена, дуге златно-зелене косе; она је у стању да преваљује велике раздаљине а кад ишчезне, нестане, подиже се јак ветар. Овај женски демон, који се у овоме лику бележи на Карпатима, одговара *вѣѣрници* код нашег Константина.

У значењу болести *црвени вейџар* јавља се и у српском језику (РСАНУ II, 550); у Смедеревском округу, на пример, сматра се да црвени ветар ... може ући у главу, одн. кад се болесник излечи од чини које су бачене на њега, из његове главе излази ветар (Древности, 360).

У речницима који доносе грађу из словенске старине нема ове речи, али има доста изведеница од већ поменуте основе *вейџр-* (*вјеџир-*, **vētr-*), које пре свега, у синтагматским конструкцијама типа: *вѣтрѣнаго дыханна* (Миклошић, 123), *вѣтреное дыханье...* *створѣ||но естъ ѡ(т) бѣ на плава(н)ѣ и пр(ѣ)хоженье кораблемъ* (Авањесов, 307), *ходан на крылоу вѣтрению...* (Авањесов, 307), *И да приидеть духъ отъ... (четырехъ) вѣтръ, и вѣнидетъ въ мертвыя сѣя, да оживутъ* (Срезњевски, 498) упућују на прастара словенска веровања да се у ветру, у вихору крију демони, чаробњаци или да их они изазивају (Мошински, 475), поред значења која су и данас уобичајена као: *вълны вѣтрѣны 'узбуркани таласи, таласи које је узбуркао ветар'* (Миклошић, 123, Словник, 382), *вѣтръ боурѣнѣ. нарѣчѣмъ ѣнъ западнѣ...* *'буран, јак ветар који се зове западни'* (Словник, 382).

На основу изнетих података који су ми били доступни може се извести прилично јасан закључак: реч *вѣтрњица*, поред тога што се налази у српскословенском преводу Властареве *Синѣаѣме*, појављује се у још једном српском извору – у Константиновом *Сказанију о ѣисменех*. Њена улога женског демона потврђена је и код Константина и, по свој прилици, и у тадашњим веровањима српског народа.

Поред значаја ове потврде за изучавање претхришћанских, паганских елемената у животу српског народа у средњем веку у оквиру општесловенске митологије, она би могла бити и неки путоказ за историчаре средњовековног српског законодавства – могуће је да би се у *Сказанију* открили многи важни моменти везани за законодавни рад деспота Стефана, за познавање византијских правних списа, као и могућа улога ученог Константина Философа у читавом том подухвату.

Цитирана литература

- АВАЊЕСОВ – Аванесов Р. И., *Словар древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Том II, Москва 1989.
- ГЕРОВ – Найден Геров, *Речник на българския език*, Фототипно издание, София 1975.
- ДАЉ – Даль В. И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, Том I, Москва 1978.
- Древности – *Славянские древности*, РАН, Институт славяноведения и балканистики, Том 1, Москва 1995.
- Илчев – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни од XIX и XX век*, БАН, Институт за български език, под ред. Стефан Илчев, София 1974.
- ЈАГИЋ – В. Јагич, *Книга Константина Философа и граматика о письменехъ*, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языкѣ, Т. I, Санктпетербургъ 1885–1895.
- Кулишић – Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970.
- Миклошић – Franz von Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Neudruck der Ausgabe Wien 1862–65, Scientia verlag aalen 1963.
- Митологија – *Словенска митологија*, енциклопедијски речник, Редактори Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Београд 2001.
- Мошински – Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Slowian*, Том II, Kultura duchowa, część 1, Warszawa 1967.
- РБЕ – *Речник на български език*, 2, БАН, Институт на български език, София 1979.
- РЈАЗУ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, sv. 87, XXI, u Zagrebu 1973.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Институт за српскохрватски језик, књига II, Београд 1962.
- Син – *Матије Власћара Синијаџмаић*, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова издао Стојан Новаковић, Београд 1907.
- Словњик – *Slovník jazyka staroslověnského*, Lexicon linguae palaeoslovenicae, ČAV, Praha 1963.

СРЕЗЬЕВСКИ – *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*. трудъ И. И. Срезневскаго, Том первый, Akademische druck – U. Verlagsanstalt, Graz 1955.

Summary

Gordana Jovanović

ВѢТРѢНИЦА – DEMON CREATURE FROM THE SLAVIC MYTHS IN *СКАЗАНИЈЕ О ПИСМЕИХ* BY KONSTANTIN PHILOSOPHER (KONSTANTIN KOSTENECKI)

In the work of Konstantin Philosopher (Konstantin Kostenecki) named *Сказаније о писмених* appears the word вѣтрѣница. This word is related to the word *vetar* („wind“) which is, according to the myths of Slavic peoples, inhabited by the souls of dead people and demons. Evil winds are the source of many hard diseases such as epilepsy, mental derangement, rabies. Вѣтрѣница is a witch, a demon which predicts some unfortunate events. It appeared in Belgrade after the death of Despot Stefan, announcing to its citizens the fall of the town and misfortune. Fortunately, predictions did not come true.